

УДК: 792.97(477)

Тетяна ЛУГОВА,кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедридокументознавства та інформаційної діяльності
Одеського національного політехнічного університету

РІЗДВЯНИЙ ВЕРТЕПНИЙ ТЕАТР В ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОМУ КОНТЕКСТІ УКРАЇНИ

Лугова Т. Різдвяний вертепний театр в євроінтеграційному контексті України.

У статті охарактеризовано передумови генезису українських вертепних вистав в історичному контексті культурної комунікації України та Західної Європи, на цій основі визначено роль різдвяного вертепу як синкретичного виду мистецтва в євроінтеграційних процесах сучасної України.

Ключові слова: різдвяний вертеп, театр, культурна інтеграція, міжкультурна комунікація, генезис, культурні цінності, Україна, Західна Європа.

Luhova T. Christmas nativity theatre in the context of European integration of Ukraine.

The article describes the preconditions of Genesis of the Ukrainian Vertep performances in the historical context of cultural communications of Ukraine and Western Europe, on this basis, defines the role of the Nativity scene as a syncretic art form in the European integration processes of modern Ukraine.

Key words: Nativity scene, theater, cultural integration, intercultural communication, origins, cultural values, Ukraine, Western Europe.

Луговая Т. Рождественский вертепный театр в евроинтеграционном контексте Украины.

В статье охарактеризованы предпосылки генезиса украинских вертепных спектаклей в историческом контексте культурных коммуникаций Украины и Западной Европы, на этой основе определена роль рождественского вертепа как синкретического вида искусства в евроинтеграционных процессах современной Украины.

Ключевые слова: рождественский вертеп, театр, культурная интеграция, межкультурная коммуникация, генезис, культурные ценности, Украина, Западная Европа.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні одним з найгостріших питань є інтеграція в європейський простір, що прагне відбуватися на різних рівнях: геополітичному, торговельному, освітньому, культурному тощо. При цьому важливими є пошуки загальних культурних знаменників у питаннях релігійного самовизначення, менталітету, культурних парадигм різних народів в умовах глобалізації з метою збереження національної ідентичності. Одним з таких «культурних знаменників», на нашу думку, може виступати вертепний театр як межевий за своєю генезою та суттю вид старовинної видовищної культури. Адже

в різдвяному ляльковому театрі своєрідним чином поєднуються різні, ба навіть протилежні, риси: сакральність та профанність, історичність та сучасність, символізм та реалізм, традиції та новаторство, цінності католицької та православної культур, сільський та міський світогляд. Саме походження вертепної драми в Україні є яскравим прикладом культурної мультиінтеграції тих часів.

Аналіз досліджень і публікацій. Тема статті визначає складну історіографію на перетині розробки проблем інтеграції України у європейський культурний простір [5; 14], самоідентифікації українців в умовах

глобалізації [24], міжкультурної комунікації у сфері мистецтва [15; 19; 8; 9] та досліджень власне українського вертепного театру [6; 8; 9; 10; 17; 21; 25; 26].

Історіографія вертепного театру є вельми багатою та розвинутою, починається з досліджень XIX– початку XX століття (Е. Ізопольський, М. Маркевич, Г. Галаган, Олена Пчілка, О. Селіванов, М. Чалий, О. Веселовський, П. Морозов, П. Пекарський, В. Перетц, М. Петров, М. Тихонравов, І. Франко, М. Драгоманов, П. Житецький, Є. Марковський, О. Кисіль, М. Возняк) і активно розробляється по сьогодні (Й.Ю. Федас, Т.А. Зінов'єва, Х. Юрковський, І.П. Уварова та інші). Нинішні дослідження, загалом, зберігають започатковану попередниками зорієнтованість, головним чином, на історико-генетичному аспекті вивчення вертепу. Втім, український вертепний театр виявився тим культурним кодом, що дозволяє вивчити не лише історію та розвиток театрального мистецтва та фольклору, а й прогнозувати культурні інтеграційні процеси країни в історичному та сучасному контекстах.

Мета статті – охарактеризувати передумови генезису українських вертепних вистав в культурно-історичному контексті культурної комунікації України та Західної Європи своєї епохи та визначити роль різдвяного вертепу як виду синкретичного мистецтва в євроінтеграційних процесах сучасної України.

Основний матеріал. Більшість дослідників вертепу наголошують на його західноєвропейських церковних коріннях (О.І. Веселовський, М.А. Маркевич, П.П. Пекарський, О.К. Смирницький, М.С. Тихонравов, Г. Юрковський, В.М. Перетц, І.Н. Соломонік, І.Я. Франко, М.С. Грицай, Х. Юрковський). Втім, висловлюється й теза про те, що в Україні не було історичних умов для укріплення звичаю театралізації богослужіння в церквах, оскільки в православ'ї це не прийнято. В.Б. Данченко пише: «Загарбання польсько-литовськими феодалами українських земель, насадження католицизму згубно відбилося на економічному та культурному розвитку України» [6, 65]. Приблизно таку думку висловив й П.Й. Морозов: «<...> чому ж український вертепний текст неодмінно повинний бути перекладом з чужої мови, а не

самостійним твором на загальнопоширену тему? <...> православ'ям». При цьому, висновки вчені роблять різні. Якщо В.Б. Данченко схиляється до концепції самостійного виникнення вертепу в народній звичаєвості: «Якраз у народному вертепі, а не в церкві, народилася й духовна драма та відбувалася театралізація легенди про народження Христа» [6, 65]; то П.Й. Морозов називає український вертеп «оригінальним варіантом загальноєвропейської вертепної вистави» [17, 80].

Погляди цих вчених базуються на кількох аргументах. По-перше, православному богослужінню не була притаманна театралізація. По-друге, театральні твори західного типу не відповідали поняттям і смакам українського народу. Навіть після першого знайомства православних церковників на Ферраро-Флорентійському соборі (1437-1439) з виставами на сюжет поклоніння волхвів, містеріями Благовіщення та Вознесіння [2, 101] наміри єпископа Авраамія впровадити подібні театралізовані дійства в культову практику православ'я не були здійснені, і «канал проникнення католицької видовищної культури в простір православного храму виявився перекритим», – зазначено професором А.Г. Баканурським [2, 102]. Проте не варто забувати, що цей канал католицької видовищної традиції був перекритий лише до офіційного православного простору. П.Й. Морозов зазначав, що розповіді, приписувані Авраамію, вочевидь цікавили освічених людей XVI – XVII ст., оскільки списки цих описів доволі часто знаходили в тогочасних рукописах. «Незвичайність цього “чудного видіння”, наочність і простота опису, докладне пояснення ходу дії і всього устрою сцени, – усе це, звичайно, мало подобатися читачам і збуджувати їхню цікавість, тим більше, що іншої подібної розповіді у всій нашій старій писемності не було» [17, 28].

Щодо другої тези про неприйнятність католицької культури, варто згадати, що Україна XV-XVI ст. в економічному, політичному й культурному відношенні була складовою частиною Європи. Нею цікавились, до неї охоче навідувались, у ній вільно мешкали відомі іноземці, зокрема, й визначні представники ренесансної культури, більшість яких осідала у Львові та Острозі

[16, 29]. «Політичне становище на західноукраїнських землях, попри соціальний і національний гніт, було набагато стабільніше, ніж на решті території України, знекровленої постійними нападами татарських і турецьких лиходіїв. Тому саме в західноукраїнських містах зосереджувалось на той час науково-культурне життя» [16, 13].

Більш того, у XVI-XVII ст. багато українських міст (зокрема, Львів, Київ, Острог, Перемишль) користалися так званим Магдебурзьким правом, що сприяло економічному розвитку міст та міжнародним культурним взаємовідносинам [22, 352]. Я. Дашкевич наголошує: «Україна не була такою глухою провінцією, як здавалося б» [7, 155]. І.Я. Франко писав, що Україна зазнавала «потужніші впливи науки і мистецтва Заходу <...>, які проходили через торговельні стосунки, через подорожі шляхетських синів за кордон на навчання, через приїзд до краю зарубіжних учених і митців» [27, 345]. Р. Радішевський зазначає, що Італія була зацікавлена слов'янським світом, зокрема, у контактах з Річчю Посполитою, Великим князівством Литовським, до складу яких із XIV ст. входили українські землі. І хоча «із хрещенням 988 р. Україна-Русь прийняла візантійську ортодоксію, її народ, залишаючись толерантним до інших конфесій, не ігнорував романським латинським елементом, що знайшло відбиття в архітектурі, живописі, художній літературі, усній народній творчості, науковому житті» [23, 172]. Такі саме погляди відстоюють Я. Гординський [43, 1-69], М.А. Ігнатенко [11, 177] та О.Є.-Я. Пахльовська [20].

На регулярні торговельні та культурні контакти України з країнами Заходу кінця XV-XVII ст. вказували такі вчені як: Я. Дашкевич (україно-іспансько-португальські зв'язки) [7, 158-162], Р. Радішевський (українсько-польсько-італійські стосунки) [23, 185], Д. Наливайко (Україна-Венеція) [18, 34]. Значну роль в обміні культурним досвідом грали на українських землях італійські міста-республіки [18, 34]. Причому важливими пунктами україно-італійських взаємовідносин були Київ та Львів, де створювалися італійські факторії [18, 35].

Чимало українських гуманістів того періоду водночас входили у коло діячів інших культур, насамперед, польської, створюючи

своєрідну синкретичну україно-польську культуру. Багато хто з них навчався, жив і обіймав високі посади за кордоном і, вочевидь, мав великі можливості для ознайомлення не лише з творами мислителів Європи, але й з театральними традиціями західних країн. Тож, цілком імовірно, що українські гуманісти моглидесь бачити різдвяні лялькові вистави й привезти ці ідеї до батьківщини. Багато хто з вчених вважали, що школяри (мандровані дяки, спудеї, бурсаки, бакаляри, пиворізи, миркачі, комедіанти) були авторами та популяризаторами вертепу (П. Морозов, М. Петров, П. Житецький, В. Перетц, М. Маркевич, О. Смирницький, О. Мишанич, О. Білецький та М. Пивоваров, Б. Асєєв). Саме цей соціальний прошарок здійснював міжкультурну комунікацію України та Західної Європи та сприяв поширенню та адаптації західноєвропейських культурних цінностей на українських теренах.

Або, навпаки, західні взірці театральної творчості могли бути занесені іноземцями, які приїздили до України. Наприклад, у середині XV ст. у Львові освічена молодь гуртувалася навколо відомого гуманіста Григорія Саноцького (із Санока) – тогочасного українсько-польського церковного й політичного діяча, архієпископа Львівського, котрий заснував перший гуманістичний гурток в Україні. Сюди входив і відомий італійський гуманіст Каллімах (1437-1496). Саме він згадував про львівських бернардинців, які вже приблизно у 1470 році виставляли у своєму костелі яселки з показом живих сцен, відмінних від українських кларисок [26, 205-206].

Близькість культур Польщі та України виявляється й на вербальному рівні. Так, І.Я. Франко на основі вживання в текстах різних мов, де «основа (релігійна драма) була польська, а в другій часті домінувала українська мова, та обік неї значне місце займала білоруська» [26, 206], робить висновок: «<...> первісний вертеп постав не в центральній Польщі, а, власне, на території, де стикаються три національності, польська, українська і білоруська» [26, 206]. Утім, якщо І.Я. Франко знаходив підтвердження польського запозичення в застосуванні польської мови в тексті вертепної драми: «<...> наш текст уже тим виявляє старшу

традицію, що мішає руські сцени з польськими» [26, 210], то П.Й.Морозов обстоював іншу позицію: «<...> у південній Русі не тільки у XVII, але навіть і в XVIII сторіччі польська мова нерідко називалася вітчизняною і поряд з латинською панувала у школах <...> і що південноруська літературна мова являла у цей час змішання польщизни з українським чи білоруським народним говором. Авторами багатьох інтермедій могли бути руські учні польських шкіл, які прекрасно володіли народною мовою, як це видно з їхніх творів; нарешті, і зміст цих інтермедій узяті з народного життя не польського, а українського, так що ми насилу маємо підставу виключати їх з історії руської драматичної літератури» [17, 63]. Приблизно ту ж думку висловив М.І.Петров [21, 6]. Отже, під «територією зіткнення» національностей, де, ймовірно, виник перший вертеп, слід скоріше розуміти кордон не так географічний, скільки культурний, адже в умовах Речі Посполитої польсько-україно-білоруська мова була загальноживаною.

Як бачимо, українці були добре обізнані із західною культурою, зокрема, із традиціями середньовічного театру. Релігійні мотиви та канон були доволі мобільними в християнському світі, тому видається можливим, що ідеї (саме ідеї, а не готові вистави) лялькової різдвяної драми могли бути привезені до нашої країни українськими чи західноєвропейськими гуманістами. Тут, певно, можна заперечити: якби це сталося саме так, то залишилися б якісь згадки чи записи про них, однак і їхня відсутність не є повним доказом невірності такого припущення. Спираючись на викладені міркування, приходимо до гіпотези про запозичення різдвяної моделі вистави безпосередньо з Центральної Європи. Можливо, і без вирішального посередництва Польщі, хоча вплив останньої значний. Якщо не ставити виникнення східноукраїнських вертепних вистав в еволюційну залежність від польських шопок, то стає ймовірним факт їхнього одночасного виникнення. На це вказують, зокрема, і художні особливості вистав: прямо запозичене явище часто копіює свого попередника. Наприклад, російський вертеп типологічно успадковує східноукраїнський взірець і на драматичному, і на архітектурному рівні. Йельненська

бетлейка бере архітектуру Сокиринського вертепу. Натомість східноукраїнські вертепи значно відрізняються від шопок, особливо в характері будови сюжету та образній системі.

Проблема походження вертепу в Україні невід'ємно пов'язана з питанням його культурної функції: у відповідь на яку суспільну потребу він виник. Чи була його мета лише розважальною, або ж він виконував певне «суспільне замовлення». З одного боку, вертеп, очевидно, виступав не лише механізмом задоволення естетичних потреб, але виконував певну психологічну роль: через висміювання й ментальне вирішення проблем знімалися соціально-політичні протиріччя; апробувалися моделі поведінки, зокрема гендерні [10]. Вертепні сценки певною мірою підвищували престиж героїв української культури і тим самим сприяли формуванню національної самосвідомості. Так, вертеп був певним чинником, що формував, інтерпретував, оцінював і передавав кожному носію культури різнобічну інформацію. У тому числі про світобудову (втілював уявлення про макрокосм), стан української культури (політичний, економічний, побутовий). Як мова-інтегратор він забезпечував культурну комунікацію та інтеграцію між різними прошарками суспільства, а як ціннісний детермінант виражав причетність кожної окремої людини до культурної спільноти («ми»), був певним мотиватором культурної нормативно-ролевої поведінки людини, виступав стимулом для досягнення ідеалів.

Д. Антонович справедливо вважав театральне мистецтво галуззю, що найбільш пов'язане із суспільством, адже воно потребує бути «постійно сприйнятим суспільством», тож і «виникає стремління засобами театального мистецтва впливати на суспільство, обертати театральне мистецтво в агітаційний засіб». Особливо це виявилось в Україні. Тут, як пише вчений, «театральне мистецтво не могло емансипуватися від призначення бути агітаційним засобом, зняряддям суспільної боротьби! Відколя ми знаємо свій театр, це було мистецтво, принесене отцями-єзуїтами для скатоличення та спольщеня України. Українські братства та українські школи сприйняли це театральне мистецтво, щоб проти єзуїтів боротися їхньою ж зброєю, відстоюючи православ'я й українську

народність» [1, 446]. О. Білецький висловив приблизно таку ж думку: «Єзуїтській агітації з театральних підмостків Україна не мала що протиставити. Але не стільки сама агітація, скільки її реальні наслідки розбудили, як ми знаємо, національний геній українського народу. Друга половина XVI ст. і більша частина XVII – час пожвавлення в Україні національної творчості в усіх галузях. Разом з тим це епоха зачатків і розвитку нашого старовинного театру» [3, 306]. Зважимо й на те, що у католицькому світі первісна роль вертепних вистав була пропагандисткою. Те саме, мабуть, відбувалося й в Україні доби козаччини. О. Клековкін, навіть, висловлює цікаву гіпотезу, що українські вертепи відігравали «роль первісних агітпотягів, котрі, використовуючи релігійну форму, й створили козацьку містерію» [13, 163].

Й. Федас справедливо вказує: «Навряд чи можна пояснювати виникнення народного вертепу необхідністю боротьби українського народу з польсько-шляхетським поневоленням. Народний вертеп використовувався як ефективний засіб цієї боротьби, але причини його появи інші. Переконаливий доказ правильності цього міркування дає нам Болгарія. Відомо, який час був у рабстві мужній болгарський народ. А власне фольклорного театру у болгар немає <...> український, білоруський народи упродовж тривалого часу також були поневолені, а фольклорний театр у них виник і розвивався» [25, 105]. Втім, на наш погляд, східноукраїнський вертеп не міг функціонувати поза загальним драматичним процесом. Вертепний театр став не лише площею для конфронтації культур України та Західної Європи, а й їхнього плідного «діалогу», в якому народилася нова своєрідна інтеграційна форма художнього осмислення тогочасної дійсності.

Примітно, що культура різдвяних вертепів збереглася й у сучасній Україні, й в Західній Європі. У першому випадку як театральна форма. Про це свідчить й щорічні фестивалі вертепного мистецтва у Луцьку, Хрусті, Львові тощо, й різні самодіяльні та професійні вистави живого та лялькового вертепів, – сьогодні можна спостерігати «вертепний бум» в Україні, про що свідчать численні відеозаписи таких вистав, лише частина яких: [28-35]. У другому – як

виставкова форма (сrèche, Krippe тощо). В Австрії навіть діють професійні курси зі створення різдвяних вертепів, що є важливою частиною підтримки корпоративної культури (яскравий приклад – австрійська компанія-лідер у мебельній індустрії Blum [12]). Тож в Україні сформовані всі передумови для того аби різдвяний вертеп як форма мистецтва та художнього осмислення дійсності міг стати мініатюрною площею для міжнародного культурного співробітництва та одним з важливих чинників входження України у європейський культурний простір.

Висновки. В умовах тісних культурних зв'язків України того часу зі Західною Європою, вертепний театр міг бути лише результатом загального «віяння театральної моди» з Заходу, що захоплювали своєю яскравістю та незвичністю. З іншого боку, вертеп не міг «ігнорувати» тогочасні українські настрої, тому став використовуватись як агітаційний засіб. З огляду на це, можна прийти до висновку, що вертеп згодом став непрямо виконувати функцію соціальної регуляції української спільноти: відображати її головні проблеми, сприяти розповсюдженню нових соціальних та політичних ідей, бути певним механізмом створення суспільної думки, національного та релігійного самоідентифікування. Все це реалізувалося адекватною культурі мовою міфу (вертепних персонажів, архетипів, міфологем) та народного анекдоту. В контексті історії міжнародних контактів Української культури з Західною Європою та їхньої амбівалентної специфіки, розвиток різних форм мистецької діяльності (фестивалі, виставки, художня самодіяльність) вертепної творчості може стати важливим підґрунтям для ідентифікації з «західними культурними цінностями» при збереженні національної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович Д. Український театр / Українська культура: Лекції / Д. Антонович. — К.: Либідь, 1993. - С. 443-473.
2. Баканурский А.Г. Жизнь как игра и представление (Исследование в трех актах с прологом и эпилогом) / А.Г. Баканурский – Одесса: Астропринт, 2001. – 256 с.
3. Білецький О.І. Зародження драматичної літератури на Україні / О.І. Білецький // Давня українська і давня російська

- літератури. - К.: Наук.думка, 1965. - Т. 1. - С. 277-353.
4. Гординський Я. Україна і Італія: огляд взаємин до 1914 р. / Я. Гординський // Збірн. заходознавства. - Харків-Київ: Всеукр. Академія наук, 1930. - Т.2. - С. 1-69.
  5. Гриценко О. Світ, Європа і ми [Електронний ресурс] / О. Гриценко // Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/st_5.php
  6. Данченко В.Б. Український вертеп (Роздуми про виникнення та побутування) / В.Б. Данченко // Народна творчість та етнографія. - 1973. - № 1. - С. 64-67.
  7. Дашкевич Я. Україна-Іспанія-Португалія у XVII ст. Контактні зв'язки / Я. Дашкевич // Україна XVII ст. Між заходом та сходом Європи: Матер. I-го укр.-італ. симпозиуму 13-16 вересня 1994 р. - Київ-Венеція: Арт Ек, 1996. - С. 154-170.
  8. Зиновьева Т.А. Культурные связи Украины и России на примере украинского кукольного вертепа и театра "Петрушки" / Т.А. Зиновьева // Нове покоління про нові реалії міжкультурного українсько-російського діалогу: зб. наук. студ. робіт. - Одеса: Астропринт. - 2003. - С. 158-163.
  9. Зиновьева Т.А. Синтез культур запада и востока на примере вертепных представлений /Т.А. Зиновьева // Восток-Запад: Культура и цивилизация: мат. междунар. музыковедческого семинара и науч.-практ. конф. 2003 г. - Одеса: Астропринт. - 2004. - С. 278-283.
  10. Зінов'єва Т.А. Три жіночі архетипи східноукраїнського вертепу / Т.А. Зінов'єва // Аркадія. - 2004. - № 3 (5). - С. 5-9.
  11. Ігнатенко М.А. Генезис сучасного художнього мислення / М.А. Ігнатенко. - К.: Наук.думка, 1986. - 288 с.
  12. И снова канун Рождества // Новости Влун. - № 155, декабрь, 2015. - С. 30-31
  13. Клековкін О.Ю. Містерія у генезі театральних форм і сценічних жанрів: навч. пос. / О.Ю. Клековкін. — К.: КДІТМ ім. І.К.Карпенка-Карого, 2001. - 256 с.
  14. Кордон М. Євроатлантична інтеграція України / М. Кордон, З. Куликівська// Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. - 2005. - № 22. - С. 3-6.
  15. Кушнар'ова М. Аналіз сучасних тенденцій у культурних зв'язках України і Європи [Електронний ресурс] / М. Кушнар'ова, Н. Гончаренко, М. Рябчук. — Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2003_8.php
  16. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні / В. Литвинов - К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2000. - 472 с.
  17. Морозов П.О. История русского театра до половины XVIII столетия / П.О. Морозов. — Спб.: Тип. В.Демакова, 1889. - IX, 389, XI с.
  18. Наливайко Д. Рецепція України в Італії середини XVII ст. / Д. Наливайко // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи. Матер. I-го укр.-італ. симпозиуму 13-16 вересня 1994 р. - Київ-Венеція: АртЕк, 1996. - С. 34-53.
  19. Овчинникова Н. Межкультурная коммуникация в контексте социогуманитарного знания / Н. Овчинникова // Культура народов Причерноморья. - 2006. - № 91. - С. 97-99.
  20. Пахльовська О.Є.-Я. Українсько-італійські літературні зв'язки XV-XX ст. / О.Є. Пахльовська. — К.: Наук. думка, 1990. - 216 с.
  21. Петров Н.И. Очерки из истории украинской литературы XVIII века: Киевская искусственная литература XVIII века. преимущественно драматическая / Н.И. Петров. — К.: Тип. Г.Т.Корчака-Новицкого, 1880 // Мистерии и комедии М.Довгалевского в связи с вертепом. - С. 68-82.
  22. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.І: До половини XVII сторіччя / Н. Полянська-Василенко. — Мюнхен: Укр. вид-во, 1972. - 591 с.
  23. Радішевський Р. З бароккової агіографії в українсько-польсько-італійських взаєминах / Р. Радішевський // Україна XVII ст. між заходом та сходом Європи: Матер. I-го укр.-італ. симпозиуму 13-16 вересня 1994 р. - Київ-Венеція: АртЕк, 1996. - С. 171-189.
  24. Сидоренко С. Глобальна людина в контексті глобального буття і глобальної свідомості / С. Сидоренко // Культура народів Причерноморья. - 2006. - № 83. - С. 103-106.
  25. Федас Й.Ю. Український народний вертеп (у дослідженнях XIX-XX ст.) / Й.Ю. Федас. — К.: Наук. думка, 1987. - 184 с.
  26. Франко І.Я. До історії українського вертепу XVIII ст. / І.Я. Франко // Збірн. творів. В 50 т. — К.: Наук. думка, 1982. - Т. 36. - С. 170-375.
  27. Франко І.Я. Характеристика руської літератури XVI-XVIII століть / І.Я. Франко // Європейське Відродження та українська література XVI-XVIII ст. / Відп. ред. О.Мишанич. - К.: Наук. думка, 1993. - С. 342-372.
  28. Ляльковий вертеп Майстерні "Мистецький Простір" 2013 [Електронний ресурс. Відео]. - Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=CA9pevowhV4>
  29. Ляльковий вертеп. Копичинці. 2016 рік [Електронний ресурс. Відео]. — Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=guAKv_UXuak
  30. Ляльковий вертеп. Новий Розділ. 7 січня 2015 [Електронний ресурс. Відео]. — Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=74K3labSia8>
  31. Лялькова вистава. Вертеп (с. Чішки, 2014 р.) [Електронний ресурс. Відео]. - Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=ezLj0H05q08>

32. Різдвяний вертеп с. Станків
https://www.youtube.com/watch?v=C2sa_9xxalk
33. Події за темами: Фестиваль вертепів у Львові, 8.12.2015 [Електронний ресурс. Фото]. — Режим доступу: <http://photo.unian.net/ukr/themes/53832>
34. Фестиваль «Вертеп-2015» у Хусті [Електронний ресурс.Відео]. — Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=G2Qqc_pOXso
35. У Луцьку відбудеться XVII міський фестиваль вертепів (2016 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://slovovolyni.com/ukr/volyn/43123/>

Курси створення різдвяних вертепів у межах австрійської мебельної компанії Vlum. 2015 р. [12] (И снова канун Рождества // Новости Vlum. - № 155, декабрь, 2015. - С. 30-31)

Курси створення різдвяних вертепів у межах австрійської мебельної компанії Vlum. 2015 р. [12] (И снова канун Рождества // Новости Vlum. - № 155, декабрь, 2015. - С. 30-31.)

Ляльвий вертеп с. Чишки 2014 р. [31] (Лялькова вистава. Вертеп (с. Чишки, 2014 р.)

Вистава лялькового вертепу. Новий Розділ, Львівська область, Україна. 7 січня 2015 р. [30] (Ляльковий вертеп. Новий Розділ. 7 січня 2015) Надійшла до редакції 5.11.2015